

Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi

Selçuk Akşin SOMEL*

GİRİŞ:
Evrensel dinler içinde İslamiyet belki de en fazla cinsellik, kadın-erkek ilişkisinin düzenlenmesi ve kadının gerek özel yaşamda, gerekse kamusal alandaki rolünün belirlenmesine önem vermiş bir inanç sistemidir. Bu çerçevede, kadının cinselliğine atfedilen büyük önem, bu cinselliğin erkekler üzerinde potansiyel olarak yaratacağına inandığı olumlu ve olumsuz etkiler ve bunun toplumsal düzen açısından yaratacağı varsayılan sarsıcı sonuçlar da gözönünde tutularak, yakın akraba veya mahremlik ilişkisi içinde olmayan kadın ve erkekler geleneksel olarak yakın veya doğrudan iletişim içinde bulunmaya teşvik edilmemişlerdir. Bu durum daha ziyade İslamiyetin ortodoks uygulamalarının geçerli olduğu Sünnî ve Caferî Şii sahalarında geçerli olmuş, ancak heterodoks ve senkretik inanç sistemlerinin yaygın olduğu kırsal ve göçebe aşiret düzenlerinde (Türkmenler, Bedeviler) bu ölçüde bir kesinlikle tatbik edilmemiştir. Dolayısıyla, esasen Sünnî İslamî bir siyasî düzene sahip olan Osmanlı Devleti'nin etkisini kuvvetle hissettirebildiği Anadolu ve Rumeli şehir ve kasabalarında kadın erkek ilişkisine dair bu ortodoks uygulama etkin bir biçimde görülmektedir.

İslamiyette kız eğitimi konusunu da bu çerçevede ele almak gerekir. Geleneksel olarak İslam dini kadın eğitimi konusunda katı kısıtlamalar getirmemiştir. İslam tarihinde yüksek düzeyde eğitim görmüş kadınların varlığı bilinmektedir. Ancak,

* Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü.

kadının kamusal alan içindeki rolünün sınırlı tutulmasından dolayı kadınlar açısından ilk eğitimin ötesinde bir eğitim almalarının toplumsal işlev açısından bir önemi bulunmamaktaydı. Bu durumun da etkisiyle, kadınların ilk mektep üzerinde eğitim görmeleri teşvik edilmemiştir, hatta İslam uleması tarafından bu gereksizlik sıklıkla vurgulanmıştır.

Modernleşme öncesi İslam dünyasında eğitimin temel işlevi, Müslümanların bu dünyada ve öteki dünyadaki selâmetlerini sağlamak üzere iyi birer mümin olarak yetişmelerini temin etmek ve bu çerçevede dinsel bilgilerini pekiştirmektir. Bu bakışın bir sonucu olarak eğitim sahası dinsel alanın bir parçası olarak kabul edilmiş, ve dolayısıyla eğitim kurumları da (ilk mektepler ve medreseler) İslamî vakıfların tasarrufuna terkedilmişti. Böylelikle, devletin toplumun eğitimi ve öğretilen ders bilgilerinin içeriği ve düzenlenip programlanması hususunda din dışı yönde bir etkisi yoktu. Bu anlamda kadın eğitimi de vakıf ilk mektepleri çerçevesinde kalmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğunda kadınların medrese eğitimi gördüklerine şahit olunmamıştır. Kadınların daha üst düzeyde bir eğitim almalarının yolu ya özel hocalar aracılığıyla ders görmek, ya da bir tarikat dergâhına (özellikle mevlevîhanelere) devam edip şiir ve musîkî alanında hüner kazanmaktı.

Yukarıda sunulan pre-modern eğitim koşulları, Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi idarî yapılanma siyaseti ile birlikte toplumu yeniden şekillendirme yönünde yukarıdan aşağıya müdahale girişimleri ve ıslahatçı adımlarıyla birlikte değişmeye başlamıştır. Devlet bekasının sağlanması siyasetinin bir parçası, bu amacı temine uygun bireyler yetiştirmektir. 19. yüzyıl boyunca açılan devlet okullarının (Rüşdiye ve İdadî mekteplerinin) başlıca amacı yeniden yapılanma süreci içinde bulunan mülkî bürokrasiye gerekli eğitimi görmüş bireyler yetiştirmektir. 1870 sonrasında ortaya çıkan devlet ilk okullarında ise (İbtidâî mektepleri) temel hedef okur yazarlığı yaygınlaştırmak ve devlete-dine-padişaha sadakat değerlerini benimsetmektir. İşte kız eğitiminin modernleşmesi de bu çerçevede, kadının tedricen kamusal yaşama dahil edilme sürecinde ortaya çıkmıştır.

MODERN KIZ EĞİTİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Geleneksel olarak kız ilk eğitimi Sıbyan Mektebi veya Mahalle Mektebi denen kurumlarda veriliyordu. Bu okullarda kız-erkek çocuklar birlikte Kuran'ı hıfz ederlerdi. Ancak, Sıbyan Mektebini tamamlayan kızlar için, eğitimlerini ilerletmek açısından, özel hocalar veya tarikat dergâhlarına devam haricinde alternatifleri yoktu (Burçak, 1997: 11-13; Ergin, 1977: 457).

Kadınların kamusal yaşama dahil edilmesine yönelik muhtemelen en eski eğitimsel adım, 1258/1842 yılında *Tibhâne-i Âmiri* bünyesinde bir ebe okulunun açılması

olmuştur. Bu okulda eğitimci olarak iki Avrupalı ebe görev yapmaktaydı. Eğitim araçları olarak resimler ve tahta maketler kullanılıyordu. Eğitimin ne kadar sürdüğü bilinmiyor, ancak dersler haftada iki gün verilmekteydi. Bu okulun ilk mezunları 10 Müslüman ve 26 gayrimüslim kızdı (Burçak, 1997: 23; Ergin, 1977: 541-42).

Sıbyan mekteplerinin üstünde eğitim sunmak üzere ilk kez İstanbul'da 1858'de kızlara mahsus Rüşdiye mekteplerinin açıldığını görüyoruz.¹ Aynı yıl Maârif-i Umumiyye Nezâreti'nin Sadarete yolladığı bir rapordan, İstanbul Sultanahmet mahallesinde bulunan 26 Sıbyan mektebinden 13'ünün sadece kız eğitimine tahsis edilmek üzere ayrılmasının tasarlandığını öğrenmekteyiz.²

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemiyle birlikte kız eğitime yönelik artan ilgisinin nedenleri konusunda bazı ipuçları bulmak mümkündür. 1861'de *Takvim-i Vekayi*'de kız eğitimi konusunda yayınlanan bir makalede, kızlar için açılan Rüşdiye mekteplerindeki esas amacın kadınların lüzumlu dinî ve dünyevî bilgileri edinerek gerek kendi iffetlerini korumaları, gerekse hane idaresinde kocalarına yardımcı olmaları olduğu vurgulanmaktaydı.³

Bu argüman, devletin kızlara yönelik eğitim yatırımlarına girişmesini bir noktaya kadar açıklasa bile tatmin edici olmaktan uzaktır. Zira sözü edilen işlevler esasen Sıbyan Mektepleri'nde kızlara yönelik geleneksel eğitimde muhtemelen fazlasıyla karşılanmaktaydı. O halde devlet, içinde bulunduğu malî bunalım ortamında, neden sadece bu amaç için ilave meblağ tahsis etsindi?

Bu sorumuzu bir ölçüde tatmin edecek cevap Sadık Rifat Paşa (1808-1857) tarafından verilmektedir. Erken Tanzimat döneminin bir anlamda "resmî ideologu" sayılabilecek olan Rifat Paşa 1840'lı yılların sonuna doğru, yani ilk kız Rüşdiyelerinin açılışından yaklaşık 10 yıl önce, kızlara verilmesi gereken eğitim üzerinde durmuştur. Paşaya göre bireysel olgunluk (*kemalât*) kızlarda bulunması lüzumlu olan *agarr-ı biliyât*tan (seçkin güzel sıfatlardan) olması gerektiğinden kızlara *hüsnü terbiyye* verilmesi de bir zorunluluktur. Buna ilâveten, ana kucağının insan açısından bir başlangıç okulu mesabesinde olması dolayısıyla (*ağuş-i mâder insanın en evvelki mektebi olmağla*), çocuklarına emzirme esnasında dinî ve ahlâkî terbiye verecek anaların yetiştirilmesi *milletine ve insaniyyete pek büyük hizmet* olacak idi (Rifat Paşa, 1293: 18).

Yukarıdaki argümantasyon büyük bir olasılıkla Tanzimat reformcularının kız eğitimine yaptıkları yatırımdan uzun vadede ne tür bir kültürel ve siyasî sonuç

1 Kız Rüşdiye mekteplerinin kurulmasına dair irade 8 Rebiyülâhîr 1275/15 Kasım 1858 tarihlidir. Bkz. BOA İrade Dahiliye 27616-1-8 R 275. Ayrıca bkz. Burçak, 1997: 23-24 ve Ergin, 1977: 457-458.

2 3 Rebiyülâhîr 1275/10 Kasım 1858 tarihli rapor. Bkz. İrade Dahiliye 27616-1-8 R 275. Ayrıca bkz. Ergin, 1977: 457-458.

3 Ergin, 1977: 458; M. Cevâd, 1338: 74-75. Ayrıca bkz. Burçak, 1997: 24.

umduklarına bir belirtidir. Bu bağlamda Tanzimat devlet adamları açısından kız eğitiminin geliştirilmesi dikkate alınan bir mesele haline gelmiştir. Diğer taraftan kız Rüşdiye okullarının açılması nihai kerte de kadınların kamu yaşamına dahil olmaları bakımından kayda değer bir adım teşkil etmiştir.

1858 yılında açılan kız Rüşdiye mektebinin müfredatını ne yazık ki bilmiyoruz. Ancak, daha ileriki yıllarda açılan kız okullarının müfredatında önemli ölçüde dikiş ve nakış derslerinin konduğu göz önünde tutulacak olursa, bu ilk Rüşdiye mektebi ders programında da eliş ve biçki dikiş derslerinin kayda değer bir yer tuttuğu varsayılabilir.

1869 TARİHLİ MAÂRİF-İ UMUMİYYE NİZÂMNÂMESİ ve KIZ EĞİTİMİ

Kız Sıbyan ve Rüşdiye Mekteplerinin yapısına ve müfredatına dair bildiğimiz en eski doğrudan veriler 1286/1869 tarihli *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nde görülmektedir (M. Cevad, 1338: 470-73). Nizamnamede ilk okullar söz konusu edilirken "Sıbyan mektebi" terimi kullanılmasına karşın kastedilen devlet tarafından açılacak olan modern veya reforme edilmiş eğitim kurumlarıdır. Bu anlamda nizamnamede tespit edilen kız okullarının özellikleri esasında geç Tanzimat devresinde reformcu Osmanlı bürokratlarının kız eğitiminden ideal olarak ne anladıklarının bir yansımasıdır. Eğitim süresi 4 yıl olarak belirlenen bu kız ilk mekteplerinin ders programı ve düzeni erkek okulları ile aynıydı. Okutulacak dersler aşağıdaki gibi belirlenmişti (M. Cevad, 1338: 470-71, md. 6):

Usûl-i Cedîde Vechile Elifbâ
Kurân-ı Kerîm
Tevcîd
Ahlâka Mûteallik Rasâil
İlmihâl

Yazu Talîmi
Muhtasar Fenn-i Hesâb
Muhtasar Târîh-i Osmânî
Muhtasar Coğrafya

Nizamnamedeki diğer maddelerden anlaşıldığına göre kız ilkokullarında yukarıdaki derslere ilaveten biçki dikiş dersleri de verilecekti (M. Cevad, 1338: 473, md. 9-11). Kızlar için ilkokula başlama yaşı olarak 6, bitirme yaşı olarak 10 öngörülmüştü. Kızların ilk okula devam etmeleri mecburî olarak kabul edilmişti. Okula gelmeyen kız öğrencilerin ana babasına mahallenin muhtarı veya köy ihtiyar meclisi müdahale edebilecekti (M. Cevad, 1338: 471-72, md. 9-11).

Bu kanunun tarihsel açıdan bir önemi, kız okullarının İstanbul dışındaki taşra yerleşim birimlerinde hangi kıstaslara göre açılacağını ilk kez tespit etmesidir. Buna

göre, içinde iki Sıbyan mektebinin bulunduğu mahallelerde veya köylerde bu okullardan biri kızlara tahsis edilecekti. Şayet yalnızca tek bir okul varsa, ikinci bir okul inşa edilinceye değin mevcut okul binası hem erkek, hem de kız öğrenciler tarafından kullanılacaktı. Öte yandan, erkeklerin ve kızların eğitim görecekları saatler birbirinden ayrı olacak ve erkek ile kız çocukların beraber olmaları önlenecekti (M. Cevad, 1338: 473, md. 15).

Kız mekteplerinde öğretim elemanları sadece kadınlardan oluşacaktı. Ancak, henüz gerekli meslekî eğitimi almış kadın öğretmen bulunmadığından, söz konusu öğretmenlerin yetişmesine kadar yaşlı ve edep sahibi (*müsinn ve edib*) erkek öğretmenler kız okullarında görev yapacaklardı (M. Cevad, 1338: 473, md. 16).

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi aynı zamanda kız orta eğitimini, yani kız Rüşdiyye mekteplerini de düzenlemiştir. Buna göre “büyük şehirlerin” her birinde birer kız Rüşdiyye mektebi açılması kararlaştırılmıştır. Kız Rüşdiyyelerinde öncelik İstanbul’a verilecek, sonra vilayet merkezlerinde kurulacaktı (M. Cevad, 1338: 476, md. 27). Bu okullardaki öğretmenler de ilke olarak kadınlardan oluşacak, ancak gerekli kadın öğretmenler yetişinceye değin yaşlı ve ahlâk sahibi erkek öğretmenler eğitimi üstleneceklerdi (M. Cevad, 1338: 476, md. 28). Eğitim süresi toplam 4 yıl olarak belirlenmiş olan kız Rüşdiyye mekteplerinde aşağıda belirtilen dersler konmuştu (M. Cevad, 1338: 476, md. 29):

Mebâdi-i Ulûm-ı Diniyye	Hesâb ve Defter Tutmak Usûlü
Lisân-ı Osmânî Kavâidi	Nakışa Medâr Olacak Derece Resim
Mebâdi-i Kavâid-i Arabiyye ve Fârisiyye	Ameliyât-ı Hıyyâtiyye
İmlâ ve İnşâ	Musikî (Mecbûrî Değildir)
Müntehabât-ı Edebiyye	Tedbîr-i Menzil
Muhtasar Târîh ve Coğrafya	

Derslere bakıldığında dikkati çeken bir husus, kızlara yönelik bu programda sadece ev düzenine yararlı olacak derecede, oldukça sınırlı bir düzeyde matematik bilgisine yer verilmiş olmasıydı. Aynı biçimde, tarih ve coğrafya gibi genel kültür konuları da tek bir genel ders çerçevesinde birleştirilmişti. Nizamname, kız Rüşdiyyelerinde asgari iki ve en fazla dört kadın öğretmenin görev yapmasını şart koşmuştu. Bu öğretmenlere ilaveten biçki-dikiş ve müzik öğretmenleri de istihdam edilecekti (M. Cevad, 1338: 477, md. 30, 32).

Maârif-i Umumiyye Nizamnamesi’nin çizdiği bu kız ilkokul ve ortaokul modelleri bir anlamda geç Tanzimat devri reformcu devlet adamlarının arzuladıkları, bir anlamda ideallerinde olan kız eğitimini yansıtmaktaydı. Gerçekte ise imparatorluğun yıkılışına değin yukarıda değinilen müfredat programları tam anlamıyla uygulanamamış ve bu

programları yürütecek kadın öğretmen kadrosu yeterli sayıda yetişememiştir. Erkek ilk ve orta eğitimi için yeterli malî kaynak bulamayan Osmanlı idaresinin kız eğitimi için ayrıca kaynak tahsis etmesi beklenemezdi.

Tanzimat döneminin sonlarında kız eğitiminin durumuna ilişkin olarak sadece Rüşdiyye mektepleri seviyesinde bilgiye rastlayabiliyoruz. 1294/1877 tarihli devlet salnamesinin aktardığı bilgiye göre İstanbul'da toplam 9 kız Rüşdiyye mektebi mevcuttu ve bu mekteplerde genellikle üç öğretmen hizmet görüyordu. Bu mekteplerdeki toplam kız öğrenci sayısı ise 309 idi ve okul başına öğrenci aritmetik ortalaması 35'ten düşüktü. Taşraya baktığımızda, salnameye göre İstanbul dışında sadece Selânik'te, Yenişehir'de (Tırhala sancağı) ve Hanya'da birer kız Rüşdiyye mektebinin var olduğunu öğreniyoruz. Bu üç idarî merkez haricinde 1877 sıralarında taşrada herhangi bir kız Rüşdiyyesinin mevcut olmadığı anlaşılıyor.⁴ Bu resmî kaynakta herhangi bir biçimde modern kız ilkokullarından söz edilmeyişi, muhtemelen henüz bu tür okulların açılmadığı ve kızların ilk eğitimlerini mahalle mekteplerinde sürdürdüklerine dair bir belirti olarak düşünülmelidir.

Dikkate değer bir gelişme, 1870'lerde kız Rüşdiyye ders programında yapılan ve Maârif-i Umumiye Nizamnamesi'nden farklılıklar arzeden değişikliklerdir. 1873 civarına ait ders programı, nizamnamede öngörülene göre daha sade olmakla birlikte daha gerçekçi ve özlü bir müfredat olduğu tarzında izlenim oluşturmaktadır. Bunun yanında, din dersine ayrılan payın azlığı dikkati çekiyor.

1873 civarında kız Rüşdiyye mekteplerinde aşağıdaki ders programı uygulanıyordu (M. Cevad, 1338: 131):

1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Arabî	Arabî	Arabî	Arabî
Fârisî	Fârisî	Fârisî	Fârisî
Ta'dâd ve Terkîm	Hesâb	Hesâb	Hesâb
Ahlâk	Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya
İlm-i Hâl	Kıraat-ı Türkîye	Kıraat-ı Türkîye	Kıraat-ı Türkîye
Sülûs Hattı	Sülûs Hattı	Sülûs Hattı	Sülûs Hattı
Nakış	Rık'a Hattı	Rık'a Hattı	Nakış
	Nakış	Nakış	Hıyyâtiyye

4 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye. Sene 1294. s. 394, 520-521, 524-525.*

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KIZ EĞİTİMİNDE GELİŞMELER

Osmanlı son döneminde kız eğitimi konusunda ciddi anlamda atılımın II. Abdülhamid devresinde yapıldığını söylemek mümkündür. Gerçi bu dönemde yapılan yatırımlar imparatorluğun bütününde yaşayan Müslüman kızların tümünün eğitim gereksinimini karşılayabilecek düzeyde olamamıştır. Ancak, kısıtlı tesis edilen okullar, daha sonraki devrelerde ve özellikle Cumhuriyet döneminde kız eğitiminin ivme kazanması açısından birer temel oluşturmuşlardır. 1908'e gelinceye değin vilayet merkezlerinin neredeyse hepsinde ve sancak merkezlerinin büyük bir bölümünde kızlara modern eğitim olanakları sunulduğu görülmektedir.

II. Abdülhamid dönemi mutlakiyet rejimi siyasal meşruiyetini güvenceye almak amacıyla İslamcı ve otoriter söylemi yoğun bir biçimde kullanmıştır. Ancak, dinsel çevrelerden kız eğitimi kısıtlamak amacıyla öneriler geldiğinde bunları dikkate almamıştır. Sultan Abdülhamid 1887'de Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne bağlı eğitim kurumlarında reform yapılması konusunda kendisine bir rapor hazırlanmasını istediğinde, devrin Şeyhülislamı Ahmed Esad Efendi başkanlığında bir karma komisyon kurulmuştur. İçinde hem ilmiyeden, hem de Maarif Nezareti'nden üyelerin bulunduğu bu komisyon, hazırladığı layihada, diğer önerilerin yanısıra, mevcut kız İbtidai ve Rüşdiyye mekteplerinin lağvedilmesi ve bunların yerine 4 yıllık kız okulları kurulması tavsiye edilmiştir. Önerilen bu okullara 6 ilâ 9 yaş arası kız çocukları devam edecekti. 9 yaş, kızlar açısından eğitim görebilecekleri en üst yaştı, zira Şeriata göre 9 yaşındaki bir kız bülüğ çağına girmektedir (*miüştebâ olmak*). Bu bağlamda, kız öğretmen okulunun (*Dârülmuallimât*) da kapatılması isteniyordu.⁵

Söz konusu layihadaki öneriler, kız eğitiminin sadece okur yazarlıktan ibaret bir öğretim düzeyinde bırakılması anlamına geliyordu. Ancak uygulamalardan, layihadaki bu önerilerin kabul edilmediğini göstermektedir. Ancak, layihada ifade edilen kız İbtidai ve Rüşdiyye mekteplerinin tek bir kurum halinde birleştirilmesi görüşü, daha farklı bir biçimde de olsa bürokratların dikkatini çekmiş olmalıdır. Zira, 1891-1892 sıralarında kız İbtidai ve Rüşdiyye okullarının 6 yıllık eğitimli tek bir okula dönüştürülme denemesinin yapıldığı görülmektedir. Bu tür okullara, 1895 sonrasında, *Merkez Rüşdiyyesi* denmekteydi. Bu okuldan mezun olan kızlar isterlerse kız öğretmen okuluna devam edebiliyorlardı.⁶ Bu okullardan İstanbul'da belirli sayılarda kurulmuş olduğu anlaşılacakla beraber taşrada da kurulduğuna dair elde bilgi yoktur.

5 BOA YMTV 25/52 (6 Receb 1304), 29 Şubat 1887 tarihli vesika.

6 M. Cevâd, 1338: 270; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*. 1316 Sene-i Hicriyyesi (Dârühilâfetu'laliyye, 1316/1898-1899), s. 393; BOA İrade Maarif 1313 s. 25-8 (158-353).

Merkez Rüşdiyyelerinin ders programı, eğitim yılları ve haftalık ders saatleri de dahil olmak üzere, aşağıdaki gibiydi (M. Cevâd, 1338: 270):

Dersler	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Elifbâ ve Şifâhî Malumât	(18)	-	-	-	-	-
Kurân-ı Kerîm maa Tecvîd	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı Diniyye	-	2	2	2	2	2
Kıraat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitâbet	-	-	-	-	1	1
Kavâid-i Osmânî	-	-	2	2	1	2
Arabî	-	-	-	-	2	2
Fârisî	-	-	-	-	1	1
Hüsnü Hatt	-	2	2	1	1	1
Durûs-ı Eşyâ ve Malumât-ı Nafia	2	2	2	1	1	1
İdâre-i Beytiyye	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	1	1	2
Hifzı Sihha	-	-	-	-	1	1
Hesâb	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	-	-	-	2	2	2
Târîh	-	-	-	2	2	1
El Hünnerleri	2	2	2	2	2	2
Toplam Haftalık Ders Saati	18	24	24	24	24	24

1893'de Girit vilayetinde bulunan kız İbtidâî mekteplerinde sunulan eğitim aşağıdaki gibiydi:⁷

7 BOA BEO (Girid I) 1-1 (1311.11.4).

1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Elifbâ-yı Osmanî	Kurân-ı Kerîm	Kurân-ı Kerîm	Kurân-ı Kerîm
Âmme Cüz'ü	Anahtar-ı Cüz'-i Evvel ve Sâni	İlm-i Hâl-i Sagîr	Dürr-i Yektâ
Tadâd ve Terkîm	Kara Cümle ve Kerrât	Vezaîf ül-Etfâl	Muhtasar Târih-i Osmânî
İstiktâb-ı Hurûfât	İstiktâb-ı Kelîmât	Çocuklara Hediye	Sarf-ı Türkî
	Dikiş	Yazu ve İmlâ	Küçük Coğrafya-i Umûmî
	Mamûlât	Hesâb-ı Âmâl-ı Erbaa	Âmâl-ı Hamse
		Mamûlât	Yazu ve İmlâ
		Dikiş	Mamûlât
			Dikiş

Abdülhamid dönemi boyunca kız İbtidâî ve Rüşdiyye okullarının imparatorluk taşrasında yayılma derecesini 1328/1910 yılına ait devlet salnamesinden çıkarsayabiliriz. Burada eğitime dair sunulan istatistikler 1905-1906 yıllarına ait olduğundan dolayı doğrudan doğruya Abdülhamid idaresinin son yıllarını kapsamaktadır.⁸

Buradaki istatistikler bize herşeyden önce, İbtidâî seviyesindeki eğitimin, Maârif-i Umûmiyye Nizâmnamesi'ndeki hükümlerin aksine olarak, büyük oranda kız-erkek karışık verildiğini gösteriyor. Buna göre sadece oğlanlara tahsis edilmiş toplam 3388 İbtidâî mektebi bulunurken bu rakam kız İbtidâîleri için 303 ve kız-erkek İbtidâîleri için 3750'dir. Bu rakamlara Selânik vilayeti dahil değildir. Kızlara yönelik herhangi bir İbtidâî veya karışık mektebin bulunmadığı vilayetler olarak, imparatorluğun periferisindeki Bağdat, Musul ve Yemen göze çarpmakta. Diğer taraftan en çok kız İbtidâî mektebinin veya kız-erkek İbtidâîlerinin kurulduğu vilayetler olarak Aydın, Kastamonu ve Trabzon ön plana çıkıyor.

Ancak zikredilen bu verilere, özellikle de kız-erkek karışık İbtidâîlere ilişkin olanlara ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır. İbtidâî mektebi kavramı esasen devletin açtığı ve usul-i cedîd tarzında eğitim veren ilkokullara uygulandığı halde sonraları bu terim geleneksel mahalle mektepleri için de kullanılır olmuştur. Diğer taraftan, Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin cinslerin tecritine dair hükümlerine bu ölçüde bir aykırılık ve Abdülhamid dönemindeki genel İslâmî atmosfer de gözönünde tutulduğunda bu

8 *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye. Sene 1328* (İstanbul, 1328/1910), s. 335-398. Ayrıca bkz. Kodaman, 1988: 89-90.

ihtiyat payı daha da gerekli görünmektedir. Yukarıda sunulan kız-erkek karışık İbtidâilere dair verinin belki de gerçekte geleneksel mahalle mekteplerini yansıtmaya olasılığı az değildir. Ancak başka bazı örneklerden de biliyoruz ki bir okulda hem kız, hem de erkek çocukların eğitim görmesi bu iki kitlenin fiilen birarada eğitim görmesi anlamına gelmiyordu. Selânik'teki kız-erkek karışık İbtidâi ve Rüşdiyye mekteplerinden de bilindiği üzere kız ve erkek öğrenciler bir günün farklı zamanlarında ve okulun farklı mekânlarında, ihtilat etmeksizin okumaktaydılar.⁹ Dolayısıyla, kız-erkek karışık İbtidâilere dair rakamlar ancak her bir vilayet ve sancaktaki eğitim seviyesi ve yatırımları çerçevesinde yeniden değerlendirildikten sonradır ki "gerçek" anlamda İbtidâilerin ve mahalle mekteplerinin nispetleri anlaşılabilir.

Kız orta eğitimi, yani Rüşdiyye mekteplerine baktığımızda, bu eğitim seviyesine ilişkin okullaşmanın kız İbtidâi mekteplerine oranla çok daha sınırlı olduğu görülür. Basra, Hicaz, İşkodra, Trablusgarp ve Yemen vilayetlerinde ve Çatalca, Kudüs-i Şerif ve Zor müstakil sancaklarında herhangi bir kız Rüşdiyyesi açılmış değildir. Bu vilayetlerin dışındaki bütün vilayet (Adana, Ankara, Aydın, Bağdat, Beyrut, Bitlis, Cezayir-ı Bahr-ı Sefid, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Girit, Halep, Hüdâvendigâr, Kastamonî, Konya, Kosova, Mamuretülaziz, Manastır, Musul, Selânik, Sivas, Şâm-ı Şerif, Trabzon, Van, Yanya) ve bazı müstakil sancak merkezlerinde (Bingazi, Canik, İzmit, Kale-i Sultaniyye) birer kız Rüşdiyyesi eğitim vermekteydi. Sancak kademesine indiğimizde ise, bu seviyede kız Rüşdiyyelerinin bulunduğu merkezlerin pek de fazla olmadığı belli olur. Burada Beyrut, Cezayir-i Bahr-ı Sefid, Edirne ve Kosova vilayetine bağlı sancakların çoğunda kız Rüşdiyyelerinin bulunduğunu görüyoruz.¹⁰

İmparatorluğun periferik yörelerinde bir kız Rüşdiyyesi kurmak, dünyaya fazla açılmamış ve geleneksel değerlere de son derece bağlı olduğunda, pek de kolay olmamaktaydı. Buna ilişkin canlı bir örneği Bağdat'tan verebiliriz. 1899-1902 devresinde Bağdat valiliği yapan Nâmık Paşa burada bir kız Rüşdiyyesi açmak üzere girişimde bulunduğu anda, yerel ileri gelenler bu girişime bir süre karşı çıkmışlardır. Ancak vali kararlılık gösterip yerel muhafazakâr tepkiyi yumuşattıktan sonra bu sefer Bağdat Maarif Meclisi bazı kararlar almıştır. Daha ziyade yerel ulemâ ve eşraf temsilcilerinden oluşan bu meclisin aldığı kararlara göre, kız mektebini çevreleyen civar yapıların yüksekliği Rüşdiyye binasından fazla olamayacaktı. Ayrıca, okulun bulunduğu cadde üzerinden genç erkeklerin geçmesi yasaklanacaktı. Buna ilâveten, mektep binasının civarındaki evlerin bahçelerinde yüksek ağaçların bulunmaması şart koşulmuştu (al-Hilâlî, 1959: 158-69).

9 1324 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Selânik Vilâyeti Salmâmesi. Ondokuzuncu Defa Olarak [1906-1907] (Selânik: Hamidiyye Mekteb-i Sanayii Matbaası, 1324/1906-1907), s. 252-277.

10 Salmâme Devlet, Sene 1328, s. 336-398.

“İttihâd ve Terakkî kulüplerinin mesâi-i meşkûre-i vatanperverânelerinden Medîne-i münevvere’de küşâd olunan İttihâd Mektebi - Cezîre’t-ül-Arab’ın orta yerlerinde, istikbâlde vatan-ı mukaddese hizmet etmek için hazırlanan mini mini talebelerden biri Türkçe irâd-ı nutuk ederken...” (Resimli Kitap, 10 Temmuz 1326 (23 Temmuz 1910), No: 22)

Kız Rüşdiyye eğitiminin imparatorluk sathında gelişmesi açısından diğer bir problem kadın öğretmen kıtlığından kaynaklanmaktaydı. İmparatorluk dahilinde tek bir kadın öğretmen okulu (*Dârülmuallimât*) bulunduğundan, bu okuldan her yıl mezun olan sınırlı sayıdaki muallime adayları imparatorluk içinde dağılmış gerek kız İbtidâî, gerekse kız Rüşdiyye okulları için ihtiyaç duyulan meslekî formasyon sahibi öğretmen açığını giderememekteydi. Bu durumda Bağdat örneğinden de bilindiği üzere, taşra kız Rüşdiyyelerinde öğretmenlik görevini, esasen profesyonel öğretmen olmayan, ancak bölgeye tayin edilmiş olan bürokrat veya subay eşleriyle birlikte İstanbul’dan vilayete gelen ve Rüşdiyye eğitimi İstanbullu kadınlar üstleniyordu (al-Hilalî, 1959: 234). Bu koşullarda taşradaki kız Rüşdiyye eğitiminin belirli bir standartta sürdürülemediği ve muhtemelen birçok durumda eğitimin istenilen ölçülerde yapılamadığı varsayılabilir.

Eğitimi kadın öğretmen açığının yol açtığı durumlara ilişkin İttihâd ve Terakkî müfettişleri M. Refik Temimî ve M. Behcet’in 1916 yılı Beyrut vilayetine dair yazdıkları

rapor da aydınlatıcıdır. Bu iki müfettiş Akka sancağına bağlı Taberiye kasabesindeki kız İbtidâi mektebini ziyaret ettiklerinde, bu okuldaki 4 kadın öğretmenden müdire olanının Akka kız Rüşdiyyesinden mezun olmakla birlikte sayı saymayı bilmeyecek derecede cahil olduğunu gözlemlemişlerdir. Aynı durum, Nâsıra'daki kız İbtidâi mektebi müdiresi için de gözlemlenmiştir (*ulûm ve finûnun elîfbâsını bile öğrenememiş*) (Refik-Behçet, 1333: 403). Bu okullarda görev yapan diğer öğretmenlerin bir kısmı, iyi eğitim sahibi ve Arapça, İngilizce, Fransızca, Rusça gibi dilleri bilen yerli Hıristiyan kadınlardan oluşmaktaydı. Ancak, genelde misyoner okulu mezunu olan bu kadınlarda ise müfettişlerin gözlemlerine göre, *terbiyye-i millîye-i Osmaniyye ile olan alakaları hiç mesabesinde* idi (Refik-Behçet, 1333: 385-86, 402-03). Öyle görünüyor ki yabancı misyoner okullarının bulunduğu yörelerde bu okullardan mezun gayrimüslim kadınların belirli ölçülerde Müslüman kız eğitimine katkıları olmuştur.

DÂRÜLMUALLİMÂT

İlk kız Rüşdiyye mektepleri 1858 yılından itibaren kurulmaya başlandığı halde bir kız öğretmen okulunun açılışı için 1870'e kadar beklemek gerekmiştir. Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'ne baktığımızda, burada tasarlanan Dârümuallimât'ın ilkokullar ve Rüşdiyyeler için iki ayrı şubeden oluştuğu görülmektedir. İlkokul kısmı için iki yıl olarak düşünülen eğitim süresi Rüşdiyye şubesi için üç yıldır (M. Cevad, 1338: 485-86, md. 68-70).

Dârümuallimât ilk mezunlarını verinceye değin mevcut öğretmen açığı esas olarak yaşlı ve ahlâk sahibi muallimlerle karşılanmaya çalışılmıştır. Kız öğretmen okulu kurulduğunda, mezunlarına okul öğretmenliklerine tayinde öncelik tanınma garantisi getirilmişti (M. Cevad, 1338: 486, md. 71, 76).

1870 yılında açılan Dârümuallimât, nizamnameden farklı olarak ilk okul ve Rüşdiyye biçiminde iki şube olmaksızın açılmıştır. Bu kurum hem İbtidâi, hem de Rüşdiyye okullarına öğretmen yetiştirecekti. Eğitim süresi 3 seneydi (Berker, 1945: 100).

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'ne göre Dârümuallimât'da okutulacak müfredât aşağıdaki gibiydi (M. Cevad, 1338: 485, md. 69):

Sıbyân Şubesi

Mebâdî-i Ulûm-ı Diniyye
Kavâid-i Lisân-ı Osmânî ve Kitâbet
Usûl-ı Talîm

Rüşdiyye Şubesi

Mebâdî-i Ulûm-ı Diniyye
Kavâid-i Lisân-ı Osmânî ve İnşâ
Arabî ve Fârisî

Her Cemaâtin Kendi Lisânı	Her Cemaâtin Kendi Lisânı
Risâle-i Ahlâk	İlm-i Ahlâk
Hesâb ve Defter Tutmak Usûlü	Tedbîr-i Menzil
Târih-i Osmânî ve Coğrafya	Târih ve Coğrafya
Malumât-ı Nâfia	Mebâdî-i Ulûm-ı Riyâziyye ve Tabiiye
Mûsikî	Resim
Dikiş ve Nakış	Musikî
	Envâ'-i Ameliyât-ı Hıyyâtiyye

1873-1874 Sıralarında Dârümuallimât Ders Programı (M. Cevad, 1338: 131):

1. Sene	2. Sene	3. Sene
Arabî	Arabî	Arabî
Fârisî	Fârisî	Fârisî
Hesâb	Hesâb	Hesâb
Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya
Târih	-	-
Rık'a Hattı	Rık'a Hattı	-
Sülüs Hattı	Sülüs Hattı	Sülüs Hattı
İnşa	-	-
Resim	-	-
Nakış	Nakış ve Hıyyâtiyye	Nakış ve Hıyyâtiyye
-	Ulûm-ı Diniyye	Ulûm-ı Diniyye
-	Kıraat-ı Türkiyye	Kıraat-ı Türkiyye

Yukarıda gösterilen müfredatın 1895-1896'ya değin büyük bir değişikliğe uğramadığı düşünülüyor.

Bu yıllarda yeni bir ders programı düzenlenmiş olup Dârümuallimât'ta sunulan eğitim daha profesyonel bir hüviyet kazanmıştır. Ayrıca, buraya öğrenci olarak sadece Rüşdiyye mektebi mezunlarının kabul edilmesi öngörülmüştür. Yeni program aşağıdaki gibidir (Berker, 1945, 140).

Dersler	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Tecvid ve Kur'ân-ı Kerîm'e Tatbikat	2	1	1
Ulûm-ı Diniyye	2	2	2
Arabî	2	2	2
Fârisî	1	1	1
Kavâid-i Osmâniyye ve Müntehabât	1	1	1
Kitâbet ve Tatbikat-ı Kavâid	1	1	2
Hüsnü Hatt	1	1	1
Usûl-i Tedrîs, Usûl-ı Talim ve İdâre-i Mekâtib	2	1	1
Ahlâk	-	2	1
İlm-i Eşyâ	1	1	1
Mevâlid ve Ulûm-ı Tabiiye	-	1	1
Hıfz-ı Sıhha	-	1	1
İdâre-i Beytiyye	1	2	2
Hesâb	2	1	1
Hendese	1	1	1
Resim	1	1	1
Coğrafya	2	1	1
Târîh	1	1	1
Musikî	1	1	1
Mamûlât	4	3	3
Haftalık Saat Toplamı	26	26	26

SONUÇ

Tanzimat döneminde ve daha sonra II. Abdülhamid devrinde, malî kriz devrelerinde dahi kız eğitimine nispeten önem verilmesinde yatan muhtemel etken, Osmanlı Devleti'nin resmî çizgisine uygun dinsel ve ahlakî görüşlere sahip ve eğitilmiş kadın kuşakları yetiştirmektir. Bu politikadan güdülen amaç herhalde daha aile ortamından, anne kucağından başlayarak devlete ve dine bağlı tebaanın ortaya çıkmasını sağlamaktır. Bu anlamda eğitim uzun vadeli bir siyasal yatırım olarak anlaşıyordu.

Devletin açtığı kız okullarının en fazla geliştiği ve yoğunlaştığı şehir İstanbul olmuştur. Burada açılan pek çok sayıda kız İbtidâî ve Rüşdiyye mekteplerinin yanısıra meslekî eğitim çerçevesinde Dârülmualimât ve kız sanayi okullarının tesis edildiğini biliyoruz. Taşraya baktığımızda, kız eğitiminin vilayet ve sancak bazında yaygınlık kazanması, vilayetin bulunduğu bölgeye ve okulun türüne göre farklılıklar arz etmiştir. Örneğin, Balkan vilayetlerinde kız Rüşdiyyelerinin sayısı diğer bölgelere kıyasla daha

çok iken İbtidâî mekteplerine bakıldığında aynı bölge için sayılar düşük görünmektedir. Öte yandan bir genelleme yapacak olursak, gerek Rüşdiyye, gerekse İbtidâî türü mekteplerin sayısal olarak en düşük yaygınlık gösterdiği bölgeler Doğu Anadolu ve Arap vilayetleri olmuştur.

Osmanlı modernleşme döneminde kız eğitiminin herhalde en büyük zaafî nitelikli öğretmen açığındaydı. Sadece İstanbul'da faaliyet gösteren bir Dârülmualimât koca bir imparatorlukta kız İbtidâî ve Rüşdiyye mekteplerinin öğretmen gereksinimini yeteri kadar karşılayamazdı.¹¹ Bu durumda taşradaki kız okullarında eğitimin devam etmesi geçici bazı tedbirlerle sağlanıyordu. Ya yaşlı ve edepli erkekler öğretmenlik yapıyor, ya da hiç bir öğretmen bulunmadığı takdirde bölgede görev yapan memurların ve subayların eşleri öğretmenlik rolünü üstleniyorlardı. Diğer bir olasılık gayrimüslim kadınların öğretmenlik yapmalarıydı. Bütün bunlar ise hiç şüphesiz eğitimin belirli bir standartta verilmesini önleyecekti.

Daha evvelden açılan ebe okulu istisna edilecek olursa, 1870'de kurulan Dârülmualimât'ın sahip olduğu büyük tarihsel önem Müslüman kadınlarının kamusal alanda meslekî etkinlik göstermelerine olanak sağlamasında yatmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman kadınların kamusal alanda etkinlik sağlayabildikleri ilk meslek, kız okullarında öğretmenlik olmuştur. Bu eğitimsel gelişmenin ortaya çıkardığı Fatma Aliyye ve Ayşe Sıdıka gibi isimler Osmanlı son döneminde kadın haklarında öncülük rolü üstlenebilmişlerdir.

KAYNAKLAR

Arşiv kaynakları ve salnameler:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]

İrade Dahiliye

İrade Maarif

BOA. Yıldız Mütennevvi [YMTV]

BOA BEO (Girid I)

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye. Sene 1294.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye. 1316 Sene-i Hicriyyesi (Dârülhilâfetülaliyye, 1316/1898-1899).

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, sene 1318.

Salnâme Devlet, Sene 1328.

¹¹ 1873'de sadece 8 Dârülmualimât mezunu Rüşdiyye öğretmenliği şهادetnamesine hak kazanmıştı. Bu sayı Sıbyan muallimeliği için ise sadece 5 idi. Bkz. Berker, 1945: 100.

Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye. Sene 1328 (İstanbul, 1328/1910).
1324 Sene-i Hicriyyesine Mabsûs Selânik Vilâyeti Salnâmesi. Ondokuzuncu Defa Olarak [1906-1907], Selânik: Hamidiyye Mekteb-i Sanayii Matbaası, 1324/1906-1907.

Kitaplar ve makaleler:

- Berker, Aziz (1945) *Türkiye'de ilk Öğretim I: 1839-1908*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Burçak, Berrak (1997) "The Status of the Elite Muslim Women in İstanbul Under the Reign of Sultan Abdülhamid II" (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara).
- Ergin,, Osman (1977) *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 2. baskı, İstanbul: Eser Kültür.
- al-Hilâlî, Abd al-Razzâq (1959) *Târih al-ta'lim fi'l-İrâq fi'l-ahd al-Uthmânî*, Bağdat.
- Kodaman, Bayram (1988) *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 2nci baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nâfi (1338/1920) *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti. Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Refik, Mehmet -Mehmed Behcet (1333/1917) *Beyrut Vilâyeti. Cenub Kısmı*, Beyrut: Vilâyet Matbaası.
- Rifat Paşa (1293/1876) "Ahlâk Risâlesinin Zeyli", *Müntehâbât-ı Âsar*, VII, İstanbul: Ali Bey Matbaası.